

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT-DİN KOSEPSİYASI

Ceyhun MƏMMƏDOV,

Millət vəkili, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, ceyhunmammadov@ait.edu.az

Xülasə. *Məqalədə Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət-din konsepsiyasında hər kəsin vicdan və din azadlığına təminat verilməsi, dünyəvi və dini sistemlər arasında qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması, dini qurumlar haqqında konstitusiya normalarının həyata keçirilməsi, dinin dövlətdən ayrı olması, dini qurumların və din xadimlərinin dövlətin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilməməsindən bəhs olunur.*

Bildirilir ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ilk illərdə bir çox sahədə olduğu kimi, dini fəaliyyət sahəsində də ciddi problemlər müşahidə olunurdu. Ənənəvi dinlərlə yanaşı, qeyri-ənənəvi dini cərəyanlar da dini etiqad azadlığı üçün yaradılan şəraitdən sui-istifadə edərək ölkəmizdə yayılmağa başladı. Bu, özünü respublikanın əksər bölgələrində açıq göstərirdi. Əgər zamanında radikal, qeyri-ənənəvi dini cərəyanlara qarşı zəruri addımlar atılmasaydı, bu gün Azərbaycanda dini mənzərə tamamilə fərqli olardı. Ancaq həyata keçirilən düzgün və uğurlu siyasət nəticəsində bu problemlərdən qaçmaq mümkün oldu. Azərbaycan özünün dini ənənələrini çətinliklə də olsa, kənar təsirlərdən qorumağa müvəffəq oldu.

Müəllif vurğulayır ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dini fəaliyyət sahəsində də mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Qısa müddətdə bütün qeyri-ənənəvi radikal cərəyanlara qarşı mübarizəyə başlandı. Beləliklə, dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələyə qədəm qoyuldu. Məhz bu siyasət sayəsində bu gün Azərbaycan dünyanın tolerantlıq və multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilib.

AÇAR SÖZLƏR: *dövlət-din konsepsiyası, vicdan azadlığı, dini etiqad, dini qurumlar, konstitusiya normaları.*

Джейхун Мамедов

КОНЦЕПЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ СТРАНЫ

Резюме. *В статье исследуется обеспечение свободы совести и вероисповедания, создание атмосферы взаимоуважения между светской и религиозной системами, реализация конституционных норм о религиозных институтах, отделение религии от государства, а также недопущение вмешательства религиозных институтов и*

религиозных деятелей в деятельность государства в рамках концепции государственно-религиозных отношений, основа которой была заложена Гейдаром Алиевым.

После восстановления Азербайджаном независимости, как и во многих других областях, в сфере религиозной деятельности стали наблюдаться серьезные проблемы. Наряду с традиционными религиями в нашей стране начали распространяться нетрадиционные религиозные секты, злоупотребляющие условиями, созданными для свободы вероисповедания. Это ярко проявилось в большинстве регионов республики. Если бы не важные шаги, предпринятые против радикальных нетрадиционных сект и течений, религиозная картина в Азербайджане сегодня была бы совершенно иной. В религиозной среде Азербайджана наблюдались серьезные изменения и напряженность. Однако в результате проведенной правильной и успешной политики мы смогли их избежать. Пусть и с трудом, но Азербайджану удалось защитить свои религиозные традиции от влияния извне.

После прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева началась реализация серьезных мер по устранению существующих проблем также и в сфере религиозной деятельности. Вскоре началась борьба против всех нетрадиционных радикальных сект. Так начался новый этап государственно-религиозных отношений. Именно благодаря этой политике сегодня Азербайджан превратился в один из мировых центров толерантности и мультикультурализма.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: концепция государственно-религиозных отношений, свобода совести, вероисповедание, религиозные институты, конституционные нормы.

Jeyhun Mammadov

THE CONCEPT OF RELATIONS BETWEEN STATE AND RELIGION SET UP BY THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV DURING INDEPENDENCE YEARS OF THE COUNTRY

Abstract. The article covers the enforcement of freedom of conscience and religion, the creation of an environment of mutual respect between the secular and religious systems, the implementation of constitutional norms concerning religious institutions, the separation of religion from state, and the prevention of interference of the religious institutions and figures with the activity of government within the concept of relations between state and religion, the basis of which was laid by Heydar Aliyev.

As in many other areas, serious issues became obvious in the sphere of religious activity after Azerbaijan regained its independence. Along with traditional religious beliefs, non-traditional religious sects started to spread in our country, taking full advantage of the conditions created for the freedom of religion. It was apparent in most regions of the republic. If not for the crucial steps taken against the extreme non-traditional religious cults and movements, the religious picture would be completely different in Azerbaijan these days. Major changes and instability have been observed in the religious community of Azerbaijan. However, due to

the correct and successful policy, we were able to avoid them. Though not without difficulty, Azerbaijan managed to protect its religious traditions from the outside influence.

After National Leader Heydar Aliyev came to power, the implementation of solid steps to eliminate the prevailing problems also began with respect to religious activity. In a short time the fight against all non-traditional radical cults started. Thus a new stage of relations between state and religion started. It is due to this policy that Azerbaijan is now one of the world centers of tolerance and multiculturalism.

KEY WORDS: *concept of relations between state and religion, freedom of conscience, religious belief, religious institutions, constitutional norms.*

Giriş. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasında, möhkəmlənməsində və inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun irəli sürdüyü dövlət-din konsepsiyası konfessiyalararası münasibətlərin normallaşdırılmasını və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsini ehtiva edir. Bu konsepsiya dinin sosial, mədəni və mənəvi həyatın mühüm bir hissəsi kimi inkişafı üçün şərait yaratdı, sivil dövlət-konfessiya münasibətlərinin əsasını qoydu, konstruktiv dialoq, dövlət və din arasında sosial tərəfdaşlıq münasibətləri üçün ilkin şərtlər formalaşdırdı. Eyni zamanda, dövlət qurumları və cəmiyyətin qarşılıq əlaqələri möhkəmləndirildi. Din siyasətinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması zərurəti və dövlətlə dinin bağlılığı formatı müəyyən edildi: “Onun Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tənzimlənməsi, dini dözümlülük ənənəsinin möhkəmləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və dini abidələrimizin bərpası dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra din sahəsində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Dinlərin ölkədə sərbəst yayılması, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı. Uzun illər bağlı qalan ibadət ocaqları dirdarların istifadəsinə verildi. Yeni məscid, kilsə və sinaqoqlar inşa olundu” [1, s.103].

Heydər Əliyevin din siyasəti. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra din sahəsində gərginliyin azaldılması, dini durumun yaxşılaşdırılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və radikal qruplaşmaların fəaliyyətinin qarşısının alınması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Hakimiyyətinin ilk illərində dini adət-ənənə və milli mentalitetin vəhdətinə əsaslanan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu modelini reallaşdıran Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasındakı çıxışında müstəqilliyin, demokratiyanın daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zərurəti barədə demişdir: “Biz Azərbaycanda demokratik müstəqil respublika quraraq, sivilizasiyalı cəmiyyət uğrunda mübarizə aparıb, ümumdünyəvi, bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etməliyik... Güman edirəm ki, Azərbaycan xalqının bu barədə həm tarixi, həm də müasir potensialı olduqca böyükdür. Bunların hamısından səmərəli istifadə olunarsa, Azərbaycan həm tam müstəqil

demokratik bir dövlət olacaq, həm də bizim cəmiyyətimiz tam demokratik, hüquqi, ümumbəşəri dəyərlər əsasında qurulan demokratik bir cəmiyyət olacaq. Bunun üçün bizim həm elmimiz, həm mədəniyyətimiz, həm tarixi ənənələrimiz, həm dini mənbəyimiz olan İslam dini hamısı birlikdə çox böyük əsas yaradır” [2, s.13-14].

Heydər Əliyev davamlı olaraq dövlətin din sahəsində siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatlar vermişdir. Ulu Öndər 1993-cü il oktyabrın 10-da keçirilən andiçmə mərasimində Azərbaycanda dünyəvi dövlət quruculuğunun davam etdiriləcəyini, eyni zamanda dövlətin milli-mənəvi dəyərlərin, insan hüquqlarının, vicdan azadlığının qorunmasına böyük önəm verəcəyini bildirmişdir: “Həyatımızın indiki mərhələsində vicdan azadlığı məsələsi də mühüm yer tutur. Xalqımız öz dininə qayıtdı. İslam dini dünyada öz tarixi yerini tutmuşdur. Xalqımızın mənəviyyatına, elminə, qüdrətinə, zəkasına İslam dininin böyük təsiri olmuşdur. Milli ənənələrimiz, mədəniyyətimiz bir çox hallarda İslam dini vasitəsilə nəsilədən nəsilə keçib, indi böyük milli sərvətimiz kimi bugünkü nəsilərə çatmışdır. Azərbaycanda İslam dininə insanların sərbəst etiqad etməsi üçün bütün şərait yaradılmış və bundan sonra da yaradılacaqdır” [2, s.132]. Ümummilli Lider Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinə, vətəndaş birliyinin yaranmasında İslam dininin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir.

Ulu Öndər dövlətin dini dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm verəcəyini bəyan etmiş və 1993-cü il sentyabrın 5-də Peyğəmbər Əleyhissəlamın mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidindəki çıxışında dövlət-din konsepsiyasının ilkin konturlarını göstərmişdir. Azərbaycan dövlətinin İslam dininin inkişaf etdirilməsi, ölkənin bütün vətəndaşlarının dini azadlıqlarının təmin edilməsi üçün imkanlar yaratdığı xüsusi qeyd edən Heydər Əliyev demişdir: “Nəinki imkanlar yaradacağıq, biz İslam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlərin hamısını görəcəyik. Çünki biz yaxşı bilirik ki, İslam Azərbaycan xalqının, bütün İslam aləminə mənsub olan insanların, məxluqun ən yüksək mənəviyyat mənbəyidir” [3, s.19].

Ümummilli Lider 1994-cü il avqustun 26-dakı çıxışında isə Azərbaycan xalqının öz adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri ilə fəxr etməsi, sovet dövründə ateizmin tüğyan etdiyi, dinin qadağan olunduğu şəraitdə azərbaycanlıların İslam dinini yaşatdığı, gələcəkdə də yaşadacağı barədə bu fikirləri səsləndirmişdi: “Son illər dinimizə qayıtmağımız, müstəqil Azərbaycan Respublikasında İslam dininin öz yerini tutması tarixi hadisədir. Əsrlər boyu xalqımız bu dinə bağlı olaraq, ondan bəhrələnməyə başlayıb-yaratmışdır. Dinimizin yasaq edildiyi son 70 il ərzində də hər bir etiqadlı adam onu öz qəlbində yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan Respublikası, İslama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir. Bu da əsrlər boyu yaşamış və bizim üçün böyük dayaq olan milli, dini, mənəvi dəyərlərimizin və ənənələrimizin bərpa və inkişafının, möhkəmlənməsinin təzahürüdür. Güman edirəm ki, biz azərbaycanlılar - bu, sonradan gələcək bütün nəsillərə də tövsiyə olunur - heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq” [3, s.60].

1995-ci il avqustun 18-də Təzəpir məscidində dindarlarla görüşündəki çıxışında da görkəmli dövlət xadimi İslam dəyərlərini xalqımızın milli sərvəti kimi dəyərləndirmiş, xalqın dininə qayıdışını böyük uğur, səadət kimi səciyyələndirmişdir: “Xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, uzun illərin məhrumiyyətindən sonra biz dinimizə sahib olmuşuq, İslam dininə sahib olmuşuq. İslam dini bütün qadağalardan, bütün məhrumiyyətlərdən qurtarıb, Azərbaycan

müsəlmanlarının hər biri üçün onun ürəyinin istədiyi kimi mənəviyyatını yaradan, mənəviyyatını quran bir mənbə olubdur. Bu, böyük nailiyyətdir, böyük xoşbəxtlikdir. İndi artıq məscidlərimizin də qapısı açıqdır. Günü-gündən yeni-yeni Allah evləri, məscidlər də açılır. Xalqımız öz dininə qayıdır, dinini qiymətləndirir, İslam dininin xalqımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edir. Bu, böyük nailiyyətdir” [4, s.102].

Heydər Əliyevin dini dəyərlərə münasibəti. Uzaqgörən siyasətçi dini dəyərlərin vətəndaşlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər yaratdığını, Azərbaycan xalqının tarixi, ana dili və dininin güclü amil olduğunu, əsrlər boyu dünyagörüşünə, həyat tərzinə, əqidəyə, mənəviyyata təsir etdiyini dəfələrlə diqqətə çatdırmışdır: “İslam bu dinə itaət edənləri həmişə mənəvi saflığa, ədalətə, düzlüyə, bütün müsbət keyfiyyətləri özündə toplamağa dəvət edir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin ayələri, surələri və bütün yazılarının hamısı İslam aləminin nə qədər böyük mənəvi potensiala malik olduğunu göstərir. Əsrlərdən-əslərə keçən adət-ənənələr İslam dininin insanlar üçün əhəmiyyətli və zəruri olduğunu sübut edir. Hesab edirəm ki, müqəddəs Quranımızdan və İslam dininin tələblərindən hər bir şəxs, hər bir müsəlman bəhrələnəcək, cəmiyyətdə layiqli yer tutacaq, Vətəninə, xalqına, insanlara gərəkli xidmət edəcək və şübhəsiz ki, arzularının hamısına çatacaqdır” [3, s.87].

Dahi şəxsiyyət 1998-ci il aprelin 8-də Qurban bayramı münasibətilə “Mir Mövsüm Ağa” ziyarətghahında keçirilən görüşdə xalqının İslam dini ilə fəxr etməsi, eyni zamanda digər dinlərə düşmən münasibəti bəsləməməsi barədə səsləndirdiyi fikirlərində azərbaycanlıların çoxminillik tarixində neçə əsrlərdir ki, İslam dininə itaət etməklə özünün mənəvi və dini dəyərlərdən ibarət milli sərvətini unutmadığını vurğulamışdır: “Nə vaxt ki, rəsmi dairələr bunu qadağan edib, yaxud da buna mənfi münasibət göstərib, insanlar bunu qəlbində, öz ailəsində, evində yaşadıblar. Hətta bizim bəzi fədakar insanlar bu adət-ənənələrimizi yaşatdıqlarına görə çox əziyyətlər çəkiblər, bəzən də məhrumiyətlərə, cəzalara məhkum olublar.

Bu onu göstərir ki, bizim ənənələrimiz, mənəvi, milli, dini dəyərlərimiz ölməzdir və bundan sonra da yaşayacaqdır. Biz öz taleyimizin sahibiyik, dini, mənəvi, milli adət-ənənələrimizi bərpa etmişik və daha da geniş təbliğ edirik” [3, s.177].

Uzaqgörən siyasətçi tarixi dini abidələrin bərpasında da müstəsna rol oynamışdır: “Ümumiyyətlə, bilin, biz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qururuq. Bu, müstəqil Azərbaycanın gələcək yolunun ana xəttidir, indiki ifadə ilə desək, strateji yolumuzdur. Çünki bu, xalqımızın gələcəyi üçün ən düzgün və xalqımızı səadətə aparən ən ağıllı yoldur. Biz bu yolu seçmişik və bu yolla gedirik. Ancaq bununla bərabər, biz demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quraraq, bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək, ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyatımız üçün uyğun cəhətlərini götürüb tətbiq edərək heç vaxt dinimizdən, dini adət-ənənələrimizdən ayrıla bilmərik və imtina da edə bilmərik” [3, s.181].

1998-ci il iyulun 12-də Bibiheybət məscid-ziyarətghah kompleksinin açılışı mərasimində Ulu Öndər Azərbaycanda da müqəddəs yerlərin olmasını, İslam dininin tərbiyəvi funksiya yerinə yetirdiyini, bütün çətinliklərə, qadağalara baxmayaraq, xalqın bu ənənələri fədakarlıqla yaşatdığını göstərmişdir: “İslam dininin dəyərləri ən yüksək mahiyyətə malik olan mənəvi dəyərlərdir. Bu dəyərləri yaşatmaq, insanları bu uca, ülvi, yüksək mənəvi dəyərlər səviyyəsində

tərbiyə etmək Allahın buyruğudur, Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yoldur. Mən böyük iftixar hissi ilə deyirəm ki, Azərbaycan xalqı bütün çətinliklərdən, bəlalardan, məhrumiyyətlərdən, zillətlərdən keçərək öz dininə, mənəvi dəyərlərinə daim sadıq olmuşdur və heç bir hakimiyyət, hökmdar bunların məhv edilməsinə nail ola bilməmişdir” [3, s.198].

1998-ci il oktyabrın 8-də Mingəçevirdə məscid kompleksinin açılışında da görkəmli dövlət xadimi Azərbaycanda dinin mənəvi dəyərlərin qoruyucu funksiyasını yerinə yetirdiyini və bütün yasaqlara, qadağalara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının yenidən öz dininə qayıdışına, haqq yolu ilə getdiyinə önəm verdiyini bildirmişdir: “Din həmişə bizim mənəvi dəyərlərimizin qoruyucusu olubdur, mənəvi dəyərlərimizi yaşadan olubdur. Mənəvi dəyərlərimizin əksəriyyəti keçmişdə İslam dininin dəyərləri əsasında, müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifin ayələri əsasında, surələri əsasında yaranıbdir. Ona görə də dinimizə yenidən qayıtmaq, yenidən müqəddəs kitabımızın, Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yolla getmək və Qurani-Şərifin tələblərinə riayət etmək, şübhəsiz, insanları həmişə saflığa, təmizliyə, saf mənəviyyata aparır, düz yola, doğru yola aparır” [3, s.229].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 14 avqust tarixli “Milli-mənəvi dəyərlər və ənənələr” mövzusunda bəyanatında Azərbaycanda dövlət başçısı, dini rəhbər, dövlət-din münasibətləri, ölkədəki milli-mənəvi dəyərlər və ənənələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən bəhs edilir. Dahi şəxsiyyət Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin dünya dinlərinə və mədəniyyətinə öz layiqli töhfəsini verəcəyi barədə fikirlərini bu şəkildə açıqlamışdır: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [3, s.424].

Gənc nəslin tərbiyəsində dinin rolu. 2002-ci il mayın 22-də Roma papası II İohan Pavelin Azərbaycanın din, elm və incəsənət xadimlərilə görüşündəki nitqində Ulu Öndər Azərbaycanda qədim dövrlərdən bütün dinlərə qarşı dözümlülük, tolerant mühitin formalaşdığını, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, gənc nəslin sağlam mənəvi ruhda tərbiyəsinə qayğı göstərilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır: “Azərbaycan mədəniyyəti Şərqlə Qərblə, müsəlman və xristian dünyaları arasında bir körpü olmuşdur. Zəngin müsəlman sivilizasiyasının nailiyyətləri bir sıra hallarda Azərbaycan alimlərinin, fikir adamlarının səyi nəticəsində Qərbin və bütün insanlığın mənəvi sərvətinə çevrilmiş, Qərb dəyərləri isə İslam dünyasında yayılmışdır. Azərbaycan xalqı kökü Avropadan gələn yenilikçi ideyalara yiyələnmək baxımından həmişə öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Biz müstəqil dövlətimizdə yaşayırıq, ciddi dəyişikliklərə nail olmuşuq. Mühüm iqtisadi islahatlar həyata keçiririk. Keçmiş irsdən imtina edərək, demokratik islahatlar yolunu tutmuşuq. Mənəvi dəyərlərimizi dirçəldirik. İnsan haqlarının qorunmasına, əsas hüquq və azadlıqların təmin edilməsinə çalışırıq. Biz tarixi seçiminizi etmişik, yəni öz ənənələrimizdən qopmadan, milli simamızı itirmədən Qərb dünyasına, onun humanist və çağdaş dəyərlərinə üz tutmuşuq” [3, s.456].

2002-ci ilin iyulun 22-də Türkiyənin Dini İşlər İdarəsinin rəisi Mehmet Nuri Yılmazın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini Prezident sarayında qəbul edərkən də uzaqgörən siyasətçi gənclərin dini dözümlülük ruhunda tərbiyəsini zəruri sayaraq, İslam pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsinin və mənəviyyatının zədələnməsinin, dindən terror məqsədilə istifadənin

yolverilməz olduğunu, İslam dininin mütərəqqiliyini qeyd etmiş və onun insanların mənəvi dünyasının paklanmasında rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin dinlərə və dini təşkilatlara münasibətdə siyasəti dövlətçiliyi, dövlət suverenliyini və milli birliyin qorunmasını inkişaf etdirmək və gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Dini qurumlara münasibətdə neytrallığın qorunmasına əsaslanaraq dini, mədəni, milli xüsusiyyətlərdən çıxış edərək dövlət siyasətini ənənəvi mənəvi dəyərlərə hörmət formatında həyata keçirirdi, Azərbaycan xalqının mədəni irsini, mənəvi potensialın qorunub saxlanmasına və inkişafına şərait yaradırdı. Azərbaycan Respublikası konstitusion dövlət olduğu üçün Ulu Öndər dinlərə və dini təşkilatlara münasibətdə ölkə Konstitusiyasına, hüquqi aktlara əsaslanırdı: “Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən sonra insanlara vicdan azadlığı, yəni din azadlığı verildi... Biz çalışmalıyıq ki, ölkələrimizdə xalqlarımızın vicdan azadlığını təmin edərək, eyni zamanda, xaricdən, yaxud da daxildən ayrı-ayrı qüvvələr tərəfindən dini fanatizmin, ekstremizmin və bunun altında terrorizmin həyata keçirilməsi hallarına yol verməyək. Bu işi biz Azərbaycanda aparırıq və aparacağıq. Bu, bizim üçün əsas məsələlərdən biridir” [3, s.467]. Deməli, Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan dövləti hər kəsin vicdan azadlığı hüququna təminat verdi, dinləri sərbəst şəkildə seçmək, dini ibadətdə inanclara uyğun hərəkət etməkdə, dini mərasimlərin icrasında azad olmaq hüququ verdi, dini qurumların qanun qarşısında bərabərliyinə şərait yaratdı.

Dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələnin əsası qoyuldu, dövlətin din sahəsinə və dindarlara qayğısı artdı. Ulu Öndər İslamın mütərəqqi bir din olması, sülhsevər prinsiplərə söykənməsi barədə bu fikirləri səsləndirmişdir: “Bizim müstəqil dövlətdə din dövlətdən ayrılır. Din dövlətin işinə qarışa bilməz. Dövlət də dinin işinə qarışa bilməz. Ancaq təəssüflər olsun, bəziləri istəyir ki, Azərbaycanda idarəetmə işləri din qaydasında olsun, yaxud da burada İslam dövləti yaransın. Bunlar xəyaldır, kim belə düşünürsə, bu yollara getmək istəyirsə, o, böyük risk edir. Çünki bunların qarşısını biz kəskin şəkildə alacağıq. Biz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət yaradıırıq. Biz heç vaxt imkan vermərik ki, yaratdığımız bu gənc dövlətin xarakteri hansısa qüvvələr tərəfindən dəyişdirilə bilsin” [3, s.467].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasının əsas istiqamətlərini R.Əliyev aşağıdakı kimi təsnifləndirmişdir:

“a) Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Lakin dünyəvilik heç də ateizm, yaxud dinsizlik demək deyil. Əksinə, dövlət özü dini etiqad azadlığının təmsilçisidir.

b) Din dövlətdən ayrılır.

c) Dini qurumların, mərkəz və idarələrin, ümumiyyətlə bütövlükdə dinin siyasətə qarışması yolverilməzdir və mövcud qanunvericiliyə ziddir.

d) Dini qurumlar və dini icmaların özləri arasında münasibətlərin sağlam əməkdaşlıq, dözümlülük və tolerantlıq əsasında qurulması işinə bu cür münasibətlərin qorunub saxlanmasında və inkişaf etdirilməsində maraqlı olan dövlət təşkilatı yardım göstərir.

e) Dini təhsil və dini maarifləndirmə cəmiyyət üçün vacibdir” [5, s.7-8].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasını həyata keçirən Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç strateji vəzifəni yerinə yetirir:

“1. Dini etiqad azadlığının təmin edilməsi;

2. Dünyəvi dövlətçilik prinsiplərinin qorunub saxlanması;

3. Dini təəssübkeşliyin dini təkəbbürə, sonra fanatizmə və ekstremizmə keçməsinin qarşısının alınması” [5, s.9].

Heydər Əliyev dövlət-din konsepsiyasının əsasında azərbaycançılıq məfkurəsinin durduğunu göstərdi. O, İslamı xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü, etiqadını hesab edirdi.

Həmçinin Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasının əsasında bütün Azərbaycan vətəndaşlarının dinlərinə hörmət, dözümlülük, tolerant münasibət, milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, dünyəvi dövlətin dini etiqad azadlığını təmin etməsi əsas yer tutur. “Heydər Əliyevin böyüklüyü həm də ondadır ki, müxtəlif dinlərə mənsub ölkə vətəndaşları arasında ayri-seçkilik qoymur, bütün səmavi dinlərin nümayəndələrinə eyni gözlə baxır, istər məscid, istər kilsə, istərsə də sinaqoqların bərpasına və tikintisinə dəstək verirdi. Bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun milli mənəviyyatına bəslənən sevginin və min illər boyu formalaşan tolerantlıq ənənələrinə hörmətin təzahürü idi” [6, s.72].

Heydər Əliyev dövlət-din konsepsiyasında İslam dini milli ideologiyanın tərkib hissəsi, dövlətçiliyimizin və xalqımızın dayağı, bütün dinlərlə bərabər hüquqda mövcudluğunu qəbul edən din sayılır. Bu konsepsiyada modernləşməyə, müasirləşməyə, dini maarifləndirməyə diqqət var. “Heydər Əlirzaoğlu milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın min illər boyu formalaşan adət-ənənələrinə bağlı olduğu qədər də müasirlik, yenilik tərəfdarı idi. O deyirdi ki, müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər bir-birilə uzlaşdırılmalıdır. Yəni dini dəyərlərə qayıdış altında keçmişə qayıtmamalı, əksinə, bu mənəvi mənbələrdən faydalanaraq daha da irəli gedib parlaq gələcəyimizi qurmalıyıq. O, milli-hüquqi dövlət quruculuğunda və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsində İslam dininin mənəvi dəyərlərindən maksimum istifadə olunmasına çalışırdı. Ulu Öndərimiz dinə düzgün yanaşılmayacağı təqdirdə onun cəmiyyət və dövlətimiz üçün ciddi problemlər yarada biləcəyini də nəzərə alırdı” [7, s.76].

Heydər Əliyev dindən sui-istifadənin, kor-koranə İslama qayıdışın əleyhinə idi. O, dövlətin himayəsi altında Azərbaycanda dini tədris müəssisələrində dini təhsil alınmasının, islamşünaslıq elminin ölkədə inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı idi. Buna görə də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində Elmi-Dini Şura yaradılmışdı. “Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin və din xadimlərinin Elmi-Dini Şurada bir araya gəlməsi, şübhəsiz ki, ölkədə islamşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələr üzrə tanınmış mütəxəssis alimlərin bu sahəyə cəlb olunması, həm tədqiqatların dairəsini genişləndirir, həm də yeni islamşünas alimlərin yetişməsinə zəmin yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndərimizin dəstəyi ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi fəaliyyətini genişləndirmiş, nüfuzu artmış və Qafqazda ən böyük dini qurum kimi özünü təsdiqləmişdir” [6, s.78-79].

Heydər Əliyevin dövlət-din siyasəti təkcə Azərbaycan çərçivəsində deyil, bütün Qafqazda, türk və müsəlman dünyasında qəbul edilən fenomenal bir siyasətdir. İslam dininə böyük hörmət və ehtiramı ilə seçilən, İslam dünyasının liderlərindən birinə çevrilən, müsəlman aləminin problemlərini aradan qaldırmağa və onu inkişaf etdirməyə çalışan Heydər Əliyevin dövlət-din modeli bütün müsəlman, dünyəvi dövlətlər üçün bir nümunədir.

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasında sağlam dini maarifləndirməyə əsaslanaraq

radikal ekstremizmə və xurafata qarşı mübarizə əsas yer tutur. “Heydər Əlirza oğlunun böyüklüyü onda idi ki, o, yeni yaranmış milli dövlətçilik ənənələri təzə-təzə formalaşmış gənc bir dövlətə qarşı qara qüvvələrin bu cür vasitələrdən istifadə etməsinin mümkünlüyünü bildirdi və din siyasətində bu amili nəzərə alırdı. Ona görə, ən optimal vasitə düzgün dini bilikləri, dinin cəmiyyət həyatının inkişafına çağıran, insanı kamilləşdirən, dözümlülük mühitini möhkəmləndirən əsas prinsiplərini maarifləndirmə yolu ilə vətəndaşlara çatdırmaqdır. Çünki yalnız düzgün maarifləndirmə nəticəsində xurafatın kökünü kəsmək, radikal ekstremist qüvvələrin qarşısını almaq və dini cahillərin girovundan qurtarmaq mümkündür. Din cahillərin əlində xurafat, alimlərin əlində isə xurafata qarşı ən güclü silahdır” [6, s.76].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasında din və siyasətin yanaşı yaşaması modeli üstünlük təşkil edir. Ə.Əhmədov bu modeldəki əsas parametrlərin aşağıdakı prinsiplərdə öz əksini tapdığını göstərir:

“- din və siyasət bir birindən asılı olmayaraq, paralel fəaliyyət göstərir.

- din siyasətin, öz növbəsində isə siyasət dinin predmeti deyil.

- dinə və dini qurumların inkişafına yardım göstərmək dövlətin mənəvi borcu kimi qavranılır ki, bu da ən azından aşağıdakılarda özünü büruzə verir.

a) dini etiqad azadlığının təmin edilməsi;

b) dini dəyərlərin qorunmasına qayğı;

c) dini dözümlülüyün (tolerantlığın) təbliği;

- din cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dünyagörüş sistemi olaraq dünyəvi dövlətin mənəvi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə mühüm dəstək verir.

- din xalqın özünü təsdiqinin və bütövlüyünün fundamental dəyərlərindən biri kimi dövlətçiliyin mənəvi dayacağı rolunda çıxış edir.

- din dövlət siyasətində ifadə olunan milli maraqların qorunmasına mənəvi dəstək verir” [8, s.110].

Dövlətin din siyasətində dünyəvilik prinsiplərinin qorunması. Heydər Əliyevin dövlət-din siyasəti modelində dünyəvi dövlətçilik və din münasibətləri, dinin siyasiləşməsinin hüquqi qanunlarla qarşısının alınması məsələsi də diqqəti cəlb edir. 2003-cü il martın 24-də Bakıda Rus Pravoslav Kilsəsinin yenidən tikilmiş Baş Kafedral kilsəsinin açılış mərasimində Azərbaycanda qədim dövrlərdən dini tolerantlığın mövcud olduğundan, onun bütün çətin sınaqlardan uğurla keçdiyindən, bəhs edən Ulu Öndər hüquqi, demokratik Azərbaycan dövlətinin heç bir ayrışikliyə yol vermədən bütün dinlərin inkişafı üçün geniş şərait yaratdığını nəzərə çatdırmışdır: “Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir. Azərbaycanda heç vaxt dini zəmində heç bir münacişə, heç bir toqquşma olmamışdır. Hətta ötən əsrin 80-ci illərinin axırı, 90-cı illərinin əvvəllərindəki ağır dövrdə belə, heç bir mənfi fakt qeydə alınmamışdır. Bu gün də müstəqil Azərbaycanda biz hər bir insanın azadlığı üçün, o cümlədən dini mənsubiyyət azadlığı, vicdan azadlığı üçün hər cür şərait yaratmışıq. Hər kəs hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə ibadət edir. Lakin bu, Azərbaycanda insanların mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasına mane olmur, burada milli və dini mənsubiyyətlə əlaqədar heç bir ayrışikliyə yoxdur” [3, s.490].

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yüksək səviyyəli ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə maarifləndirilməsi tərəfdarı idi. Türkiyəli professor Cəlal Ərbay bu məqama diqqət yetirərək yazır: “Dini təhsil və tədris yalnız Azərbaycan qanunlarına uyğun və ilahiyyat sahəsində ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə aparılsa, bu, həm insanların dinlə bağlı doğru məlumatlar əldə etməsinə, həm mənəvi-əxlaqi dəyərlərin zənginləşməsinə, həm də dövlətin qanunlarına əməl edən vətəndaşların yetişdirilməsinə müsbət təsir göstərər, nəticədə dövlətlə millətin birlik və həmrəyliyi reallaşar” [5, s.156].

Milli dövlətçiliyimizin maraqlarına uyğun olaraq dövlət və dinin ahəngdar əməkdaşlığı və bir-birini tamamlamasını istəyən Heydər Əliyev dövlətimizin dünyəvi dövlət olduğunu, ancaq dindən ayrı olmadığını qeyd edərək bildirmişdir ki, “mövcud qanunlar çərçivəsində “ən başlıcası Azərbaycan dövlətinin, xalqının mənafeyi baxımından sivil dünyanın demokratiya tələbləri istiqamətində mövcud boşluqlar aradan qaldırılmışdır” [9, s.183].

Dinin cəmiyyətdə yeri və rolu. Heydər Əliyev dini inancı milli birliyin əsası, dağıdıcı qüvvələrə qarşı mübarizə vasitəsi hesab edirdi: “Biz azərbaycanlılar, biz Azərbaycan müsəlmanları dərk etməliyik ki, həyatımızın ən mürəkkəb və həlledici bir mərhələsini yaşayırıq. Ona görə də həm xarici düşmənlərin qarşısını almaq üçün, ölkəmizin müstəqilliyini əlindən almaq istəyən qüvvələrin qarşısını almaq üçün, həm də onların közlərini, qullarını Azərbaycan içərisində çaşqınlıq edib onlara xidmət edənləri ifşa etmək üçün hamımız birləşməliyik, hamımız əl-ələ verməliyik” [10, s.198].

Heydər Əliyev təkcə milli birliyi deyil, İslamı parçalamaqla dini-mənəvi birliyi pozmaq istəyənlərə qarşı da amansız mübarizə aparırdı: “İslam dinindən bəzən ölkəmizdə sabitliyi pozmaq, aranı qarışdırmaq, insanları bir-biri ilə vuruşdurmaq, onları qarşı-qarşıya qoymaq üçün istifadə etmək istəyənlər də vardır. Bəzən içərimizə təxribat salmaq istəyənlər də var... Respublikada yaşayan əhalinin əksəriyyəti İslam dininə etiqad edir. Ancaq bu din birdir və onu parçalamaq olmaz. Ayrı-ayrı adamlar dindən istifadə etməyə çalışmamalıdır” [11, s.440]. Ona görə də İslamın sabitliyi və birliyi möhkəmləndirən prinsiplərindən istifadə etməyi tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən İslamın həm nəzəri, həm də təcrübi prinsiplərindən istifadə edərək dövlət-din münasibətlərini tənzipləyən model yaratmışdır: “Azərbaycan dövləti dini dövlət deyildir. Lakin dövlətin varlığı xalqdan ibarət olduğu kimi, xalqın da varlığı onun əsrlərlə daşdığı mənəvi irsə bağlıdır. Azərbaycan xalqının mənəvi irsi İslam dəyərləri üzərində formalaşmışdır. Bu baxımdan din və dövlətin nə qədər bir-birindən ayrı olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Sadəcə olaraq Heydər Əliyevin qurduğu Azərbaycan dövlətçiliyi milli-mənəvi, yəni din ilə dövlətin yeni vəhdət modelidir. Bu, əslində müasir islam dövlətçiliyinin tələbinə uyğun gələn bir sistemdir. İslam dövlətçilik təcrübəsində heç bir zaman din və dövlət, əxlaq və hüquq, din və elm arasında zidiyyət olmamış, onlar daima vahid dövlətçilik sistemində vəhdət şəklində inkişaf etmişdir” [7, s.360].

Ulu Öndər “Müasirlik və dini-mənəvi dəyər” mövzusunda beynəlxalq konfranslarda və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayındakı çıxışında sovet hakimiyyətinin və kommunist ideologiyasının İslam dinini məhv edə bilmədiyini, hüquqi demokratik və dünyəvi Azərbaycan dövlətində din ilə dövlət arasında əməkdaşlıq olduğundan bəhs etmişdir: “...hesab edirik ki,

Azərbaycanda İslam dini özünün gözəl mənəvi dəyərlərini Azərbaycan vətəndaşlarına aşılayaraq, Azərbaycan vətəndaşlarını İslam dininin bu gözəl mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirərək Azərbaycan cəmiyyətini mənəviyyatca daha da yüksəldəcək və insanlar bu demokratiyanı, bütün azadlıqları doğru düzgün başa düşəcək, onlardan səmərəli istifadə edəcəklər” [12, s.14-15]. Deməli, demokratiya şəraitində İslam yüksək mənəvi tərbiyə vasitəsinə çevrilir.

Dahi rəhbər Azərbaycanın İslam tarixini ən dəyərli dövr kimi səciyyələndirir. İslamın dözümlülük, tolerantlıq səviyyəsinin yüksək olduğunu, başqa dinlərlə dinc yanaşı yaşadığını xüsusi diqqətə çatdırır: “Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı, xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir” [13, s.35].

Söz yox ki, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev dövlət-din münasibətlərində yaranmış ənənəni uğurla davam etdirir. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif millətlərin dini etiqadına hörmətlə yanaşılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir” [1, s.107].

Nəticə. Beləliklə, Heydər Əliyevin yaratdığı dünyəvi dövlətdə hər kəsin vicdan və din azadlığına təminat verildi, dünyəvi və dini sistemlər arasında birgəyaşayış və qarşılıqlı hörmət yaradıldı, dini qurumlar haqqında konstitusiyaya normaları həyata keçirildi, dinin dövlətdən ayrılması sayəsində dini qurumların və din xadimlərinin dövlətin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilmədi. Vicdan və din azadlığı hüququ həyata keçirildi, dünyəvi dövlətdə dövlət orqanları və dini təşkilatların funksiyalarının ayrılması prinsipi reallaşdırıldı. Bu prinsipə görə dövlət dinə münasibətdə neytraldır, dini qurumlar dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətə qarışmır, siyasi fəaliyyətdə, partiyalar və siyasi hərəkatlarda iştirak etmir, dövlət dinlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Dövlət vicdan və dini etiqad azadlığını təmin etməklə, şəxsi, ictimai və milli müdafiə prinsiplərinə əsaslandı, vətəndaşların maraqlarını, sabitliyini və təhlükəsizliyini təmin etdi, dini münaqişələrin qarşısı alındı. Azərbaycan Respublikası sosial dövlət kimi aşkarlıq və məsuliyyət prinsiplərinə əsaslandı, dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, xalqın mənafeyi naminə öz səlahiyyətlərini həyata keçirdi. Dövlət prioritet məsələ kimi dinlərlə əməkdaşlıq etdi. Dövlət xeyriyyəçilik, mədəni və digər sahələrin inkişafına, ölkə həyatında dini qurumların konstruktiv iştirakına kömək etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, R. Dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində dini dəyərlərin rolu // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.353-362.
2. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab: iyun, 1993 – may, 1994 / bur. məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azərənəşr, 1997, 612 s.
3. “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumda Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Red. hey.: A.Paşazadə və b. Nəşrə ön söz: R.Əliyev. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları / “İrşad” mərkəzi, 1999, s.31-60.
4. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıkışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Ön söz: Mübariz Qurbanlı. Buraxılışa məsul: Səyyad Salahlı (Aran). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015, 504 səh. / s.18-23.
5. Ərbaý, C. Heydər Əliyev və dövlət-din münasibətlərində Azərbaycan modeli // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.154-158.
6. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2013/iyun/314487.htm>
7. Orucov, H. Milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: Gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: 2007, s.68-102.
8. Əhmədov, Ə. Müasir Azərbaycanda din və siyasət: qarşılıqlı təsir, yaxud yanaşı yaşama // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.103-110.
9. Babaşlı, M. Qloballaşma prosesi və Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.179-184.
10. Əliyev, R. Dövlət və din (çıkışlar və məqalələr toplusu). Bakı: Avropa, 2006, 96 s.
11. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995 / bur. məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azərənəşr, 1997, 488 s.
12. Əliyev, H. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir // hey.: A.Paşazadə və b.; nəşrə ön söz: R.Əliyev. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları / “İrşad” mərkəzi, 1999, 165 s.
13. Məmmədov, C. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış // “Dövlət və din” İctimai fikir toplusu, Bakı, 2008, №5 (may), s.103-107.